

II. Ανατροπή Ψευδαισθήσεων

Ελίζα Παπαδάκη

Η Ελίζα Παπαδάκη είναι δημοσιογράφος

Το βιβλίο «Η Ελλάδα και το μέλλον: πραγματισμός και ψευδαισθήσεις» του Τάσου Γιαννίτση είναι μια πολιτική παρέμβαση διαφορετική από αυτές που συνηθίζονται στη χώρα μας. Θεμελιωμένη στα επιστημονικά εφόδια του συγγραφέα, την έρευνα της οικονομικής και κοινωνικής πορείας της μεταπολιτευτικής Ελλάδας και τη συστηματική παρακολούθηση της διεθνούς θεωρητικής συζήτησης γύρω από τα θέματα της ανάπτυξης, της απασχόλησης και της ανεργίας, του κοινωνικού κράτους αφενός, στη μακρά εμπειρία του από την ενεργό συμμετοχή στη διαμόρφωση κυβερνητικών πολιτικών (και στην άσκησή τους μετά το 2000 ως υπουργός) αφετέρου, αποτολμά τη διατύπωση επώδυνων συμπερασμάτων και ερωτημάτων για τις περαιτέρω προοπτικές, που υπερβαίνουν την καθιερωμένη πολιτική και ιδεολογική αντιπαράθεση. Από τη σκοπιά της Αριστεράς και του σοσιαλισμού, όπως επίμονα δηλώνει, ο Γιαννίτσης επιχειρεί να ορίσει την πολιτική που θα αντιστοιχούσε σε μια τέτοια δέσμευση στις πραγματικές συνθήκες της χώρας σήμερα, αποτιμώντας όσα έγιναν στο όνομά της τις πέντε κοινοβουλευτικές περιόδους κατά τις οποίες κυβέρνησε το ΠΑΣΟΚ.

Η αποτίμηση είναι ζυγισμένη και ταυτόχρονα αυστηρή. Για την περίοδο 1981-89 αναγνωρίζει τη συνολική δραστική αλλαγή «υποδείγματος διακυβέρνησης» που έφερε, δυσκολεύοντας την αντίσταση της οικονομικής πολιτικής στην τεράστια πίεση για ευρύτερες αλλαγές στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Επικρίνει όμως την έλλειψη υπευθυνότητας της πολιτικής ηγεσίας, που για να μη διακινδυνεύσει να γίνει λιγότερο αρεστή, απέτυχε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα και οδήγησε στην ακύρωση των πιο σημαντικών παρεμβάσεων που επιχειρήθηκαν τότε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι προβληματικές επιχειρήσεις: η κρατική τους στήριξη προκειμένου να αναδιοργανωθούν και να καταστούν βιώσιμες κατά το συγγραφέα είχε θεωρητική βάση, αλλά ακυρώθηκε στην πρακτική της εφαρμογή, καθώς υπάκουσε σε κοντόφθαλμες ωφελιμιστικές λογικές υπέρ επιμέρους συμφερόντων. Σπαταλήθηκαν έτσι σημαντικοί πόροι που θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν ευρύτατες κοινωνικές και αναπτυξιακές δράσεις, το –προσωρινό– όφελος μερικών εκατοντάδων εργαζομένων στερήσε από δεκάδες χιλιάδες την κοινωνική βελτίωση πολλών ετών. Οι μεγάλες αυξήσεις μισθών του 1982 επίσης ακυρώθηκαν αναγκαστικά τα αμέσως επόμενα χρόνια, αφού αγνόησαν την ανυπαρξία παραγωγικών δομών ικανών να ανταποκριθούν σε μια μεγαλύτερη ζήτηση, προκάλεσαν έκρηξη εισαγωγών και υψηλό πληθωρισμό. Η ελλειμματική-επεκτατική δημοσιονομική πολιτική για τρέχουσες δαπάνες που ακολουθήθηκε, αντί να ενισχυθούν οι δημόσιες και οι ιδιωτικές επενδύσεις, συνέβαλε στη σοβαρή επιδείνωση όλων των οικονομικών μεγεθών, επιτρέποντας κατόπιν στη Νέα Δημοκρα-

τία «να τσακίσει για 4 περίπου χρόνια τα χαμηλά στρώματα».

Ίσως πουν κάποιοι ότι όλες αυτές οι εξελίξεις είναι γνωστές, γι' αυτό εγκαταλείφθηκαν άλλωστε οι πολιτικές που τις προκάλεσαν. Όπως όμως υπογραμμίζει ο Γιαννίτσης, η πολιτική στροφή μετά το 1993 δεν συζητήθηκε αναλυτικά, το ερώτημα αν εξακολουθούσε να ανταποκρίνεται «στις βασικές αξίες, στην ιδεολογία και στις πολιτικές-κοινωνικές ρίζες» του ΠΑΣΟΚ «δεν τέθηκε ποτέ επί τάπητος». Ήταν συνεπώς «ιδεολογικά υποθηκευμένη από τα μέσα»: από έναν πολιτικό χώρο «που είχε ζήσει με μια λογική πολιτικού βολонταρισμού (...) που ήθελε να αγνοεί τη λογική της λειτουργίας της οικονομίας και του παγκόσμιου ανταγωνισμού, που έβλεπε το Κράτος ως πηγή μόνιμων και συνεχών ωφελειών, τις δημόσιες επιχειρήσεις ως πεδίο εύκολης εξασφάλισης χρήματος και εξουσίας στις συνδικαλιστικές δυνάμεις»... Ιδίως «από το 1996 και μετά, ένα σημαντικό τμήμα του ΠΑΣΟΚ λειτούργησε με τύψεις, δέχτηκε τη νέα ηγεσία και τις πολιτικές της ως αναγκαίο κακό, ως κάτι ξένο προς αυτό, και ποτέ δεν ανέδειξε, δεν πρόβαλε και δεν υπερασπίστηκε το έργο που γινόταν από την κυβέρνησή του.»

Γνωστά και αυτά; Πιθανώς, αλλά χρειάζεται να αναλυθούν σε βάθος, όπως επιχειρείται στο βιβλίο, για να γίνουν κατανοητά τα όρια των ουσιαστικών βελτιώσεων που αναμφίβολα επιτεύχθηκαν στη συνέχεια, με τα επιτακτικά προβλήματα που όχι μόνον άφησαν άλυτα, αλλά και δεν δρομολόγησαν τη δημιουργία προϋποθέσεων για την επίλυσή τους. Χωρίς να υποτιμά διόλου τη σημασία της προσπάθειας για την ένταξη στην ΟΝΕ –παρουσιάζει άλλωστε τις θεαματικά θετικές εξελίξεις στους διάφορους οικονομικούς δείκτες– ο Γιαννίτσης επιμένει έτσι σε τρία αλληλένδετα προβλήματα, που θα έπρεπε να συνιστούν κεντρικές προτεραιότητες μιας αριστερής, σοσιαλιστικής προσέγγισης, όπως την αντιλαμβάνεται: την παγιωμένη υψηλή ανεργία και τη γενικότερη μη ικανοποιητική κατάσταση της απασχόλησης, την υστέρηση του κοινωνικού κράτους σε συνάρτηση με τη φορολογία, την, παρά τους υψηλούς ρυθμούς των τελευταίων ετών, «ελλειμματική», «εύκολη» ανάπτυξη, που παρέμεινε «κρατικογενής» και «κατασκευαστικογενής». Την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών δεν εμπόδισαν άλλωστε μόνον οι κληροδοτημένες αντιλήψεις της δεκαετίας του 1980 και όσοι τις εξέφραζαν, όπως επισημαίνει: «Η πτώση του ιερού τείχους της ΟΝΕ σηματοδότησε και την παύση της στράτευσης για αλλαγές». Σε «πολιτικές υπεκφυγές» επέστρεψαν μετά το ορόσημο του 2000 «πολιτικά στελέχη κάθε γραμμής». Αυτό έγινε έκδηλο και στο τέταρτο μεγάλο πρόβλημα, το ασφαλιστικό. Εδώ ο Γιαννίτσης είχε οδυνηρή προσωπική εμπλοκή, αφού η προσπάθειά του να διαγράψει μια μακροχρόνια πολιτική εσωτερικών κυρίως ανακατανομών για

να ελεγχθούν τα απειλητικά διογκούμενα ελλείμματα των συντάξεων απορρίφθηκε μπροστά στις οξύτερες αντιδράσεις χωρίς καν να συζητηθεί, αλλά συνειδητά δεν το αναπτύσσει στο βιβλίο. Διότι πιστεύει ότι λόγω της ακραίας φόρτισής του θα υπονόμει την ανάγνωση της συνολικής του επιχειρηματολογίας. Σημειώνει πάντως ότι «συλλογικά και ατομικά η συντριπτική πλειοψηφία του σοσιαλιστικού χώρου (και όχι μόνο) αρνήθηκε ακόμα και να το κατανοήσει». Μια διαπίστωση που, ηπιότερα έστω, έχει εφαρμογή στα περισσότερα ζητήματα που απαιτούν επιλογές και συνεπάγονται κόστος, όπως τα εκθέτει.

Με αφετηρία εξαιρετικά απλές παρατηρήσεις, όπως: «Αν θέλουμε να μειώσουμε την ανεργία μεν, αλλά να μην πιέσουμε ούτε στο ελάχιστο επιχειρήσεις και εργαζόμενους να κάνουν λίγο χώρο ώστε να μπει κάποιος άνεργος κόσμος στο χώρο 'των μέσα', δεν γίνεται να έχουμε [σημαντικό] αποτέλεσμα», αναφέρει τις διαδοχικές αποτυχίες των πολιτικών για την απασχόληση: με τα «κλασικά εργαλεία» πρώτα, τις «απελπισμένες ενέσεις» ολοένα περισσότερων κοινωνικών πόρων σε προβληματικές επιχειρήσεις (Ναυπηγεία Σκαραμαγκά, Ολυμπιακή κ.λπ.) και τους δημόσιους διορισμούς, με τις επιδοτούμενες θέσεις εργασίας κατόπιν, «τις οποίες διαχειρίζεται ένα πολυμορφικό πελατειακό σύστημα». Ο ΟΑΕΔ είναι «τυπικό παράδειγμα διάβρωσης οργανισμού από μέσα» με ευθύνη και των κοινωνικών εταίρων, ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕΕ και εμπόρων, εκπρόσωποι των οποίων μετέχουν στο διοικητικό του συμβούλιο. Αλλά πέρα από τις προσπάθειες κομματικών μηχανισμών να ικανοποιήσουν πελατειακές σχέσεις, η ρίζα του προβλήματος για το συγγραφέα βρίσκεται στο «ευρύτερο ρηχό ενδιαφέρον για πραγματική αντιμετώπιση της ανεργίας ως κοινωνικού προβλήματος, για πραγματικές επενδύσεις στο ανθρώπινο δυναμικό».

Χαρακτηριστική είναι η αποτυχία της προσωπικής προσπάθειας του ίδιου του Γιαννίτση για την απασχόληση, την οποία παρουσιάζει έχοντας προηγουμένως αντικρούσει τη νεοφιλελεύθερη άποψη ότι η ελληνική αγορά εργασίας είναι υπερβολικά ρυθμισμένη με τα πραγματικά δεδομένα της ισχυρής και άναρχης ευελιξίας που κυριαρχεί σε μεγάλο τμήμα της: οι ρυθμίσεις του νόμου 2874/2000 αύξησαν το κόστος των υπερωριών, τις οποίες χρησιμοποιούν σε μεγάλη έκταση οι επιχειρήσεις, για να καταστεί πιο συμφέρουσα γι' αυτές η πρόσληψη πρόσθετων εργαζομένων, και εισήγαγαν τη διευθέτηση του χρόνου εργασίας με προϋπόθεση τη σύμφωνη γνώμη των εργαζομένων και με αντάλλαγμα μίαν ετήσια μείωση που αντιστοιχούσε στις 38 ώρες την εβδομάδα. Δεν λειτούργησαν όμως, καθώς η επιδίωξη των εργαζομένων για αυξημένο υπερωριακό εισόδημα συνέπεσε με την άρνηση των επιχειρήσεων να ανοιχτούν σε νέες προσλήψεις, υπό τις ευλο-

γίες του υπουργείου Εργασίας (από όπου είχε εν τω μεταξύ αποχωρήσει ο Γιαννίτσης), το οποίο πρακτικά απελευθέρωσε το όριο των υπερωριών. Η καταπολέμηση των δύο ρυθμίσεων όχι μόνον από τους εργοδότες, αλλά και από τα συνδικάτα, την Αριστερά, ισχυρές δυνάμεις του ΠΑΣΟΚ, που διέγνωσαν «νεοφιλελεύθερη επέλαση στα κεκτημένα», έκαναν εύκολη την ανατροπή τους το καλοκαίρι του 2005 από τη Νέα Δημοκρατία, η οποία ψήφισε πλέον ένα νόμο σύμφωνο προς τις εργοδοτικές επιδιώξεις, «χωρίς καμιά αντιστάθμιση για τους εργαζομένους».

Πέρα από τη συγκεκριμένη πικρή εμπειρία ωστόσο, το βιβλίο περιλαμβάνει μίαν εκτεταμένη ανάλυση της απασχόλησης και της ανεργίας στη χώρα, της πορείας των μισθών και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας με την πολύ πιο πλεονεκτική εξέλιξη στο δημόσιο τομέα (αυξήσεις 200%-400% μεγαλύτερες από τις κατώτατες αποδοχές, 100%-250% μεγαλύτερες από τις μέσες συμβατικές του ιδιωτικού τομέα), και την πίεση στην αγορά εργασίας από την παρουσία των μεταναστών, οι οποίοι «ντε φάκτο δεν καλύπτονται» από τις συλλογικές συμβάσεις και αγνοούνται από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις που τις διαπραγματεύονται. Εκεί επισημαίνονται και οι καθοριστικές αδυναμίες του επιχειρηματικού συστήματος, που κατά κανόνα παρακάμπτονται στη δημόσια συζήτηση, επικεντρωμένη καθώς είναι στο κράτος και στους εργαζόμενους.

Το μέρος αυτό καταλήγει με την ανάπτυξη μιας σειράς προϋποθέσεων για την «ανατροπή της κοινωνίας της ανεργίας»: 1. Την εξασφάλιση ικανοποιητικών ρυθμών μεγέθυνσης σε μακροχρόνια βάση, που απαιτεί συστημικές αλλαγές σε πολλά πεδία ταυτόχρονα, από την εκπαίδευση μέχρι τον υπερτροφικό τομέα των μικρών ατομικών επιχειρήσεων χαμηλής ανθεκτικότητας και παραγωγικού βάθους. 2. Τη βελτίωση των μηχανισμών αντιστοίχισης της προσφοράς και της αναζήτησης εργασίας, με σοβαρή αναδιάρθρωση του ΟΑΕΔ, που τόσες αντιστάσεις έχουν αποτρέψει έως τώρα. 3. Τον περιορισμό της παραοικονομίας και της μαύρης εργασίας, πρόβλημα που «δεν είναι ντετερμινιστικά δεδομένο», αλλά «αποτέλεσμα πολιτικής επιλογής αν η οικονομία θα λειτουργεί έξω από τους κανόνες που έχουν θεσπιστεί», και σημαίνει μίαν αλλαγή που «δεν αρέσει ούτε στη μεγάλη μερίδα των μικρών μονάδων (...), ούτε σε πολλούς εργαζόμενους». 4. Την επένδυση σε γνώσεις και δεξιότητες, με τη δημιουργία μηχανισμών «όπου οι δαπάνες θα γίνονται επένδυση στη μακροχρόνια ικανότητα απασχόλησης και όχι απλώς εισόδημα για σήμερα», όπως έχουν επενδυθεί δισεκατομμύρια έως τώρα. 5. Την ικανότητα των πολιτών να δημιουργούν οι ίδιοι ευκαιρίες απασχόλησης, αντί να περιμένουν παθητικά μια θέση εργασίας στο Δημόσιο. 6. Τη δημιουργία θεσμικής

εκπροσώπησης των ανέργων ως διακριτής κοινωνικής κατηγορίας. 7. Τέλος, τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού Κράτους, ικανού να σχεδιάζει πολιτικές που θα ρυθμίζουν και θα αντιμετωπίζουν τις επιπτώσεις της αγοράς και της παγκοσμιοποίησης.

Το Κράτος, για τον Γιαννίτση, έχει ένα σημαντικό κοινωνικό και αναπτυξιακό ρόλο να επιτελέσει. Γι' αυτό χρειάζεται προφανώς επαρκή έσοδα. Αλλά στο θέμα της φορολογίας «εκφράζεται με τον πιο παραστατικό τρόπο το χάσμα μεταξύ της ιδεολογίας και της πρακτικής της αλληλεγγύης και η σημαντική αντίφαση που υιοθετεί σύσσωμος ο σοσιαλιστικός κόσμος». Σαρκάζει ο συγγραφέας: «Σε κάθε σκέψη ή πρόταση για μείωση οποιασδήποτε μορφής φορολογίας, όλες οι σοσιαλιστικές δυνάμεις –παλαιές, νέες, εκσυγχρονιστικές και μεταμοντέρνες– με αγωνιστική εγρήγορση και, παράλληλα, στο όνομα μιας 'κοινωνικά ευαίσθητης πολιτικής αντίληψης' επικρότησαν συλλογικά, ατομικά και μαζικά την ιδέα αυτή, που ευνοεί βεβαίως τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. [... Αυτό δεν τις εμπόδιζε] την ίδια ώρα, να κατακεραυνώνουν με τη μεγαλύτερη άνεση το χαμηλότερο στην ΕΕ επίπεδο των κοινωνικών δαπανών της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, ακόμα και όταν σημείωνε αλματώδη σύγκλιση προς τα μεγέθη της ΕΕ». Παράλληλα, «η αναδιάρθρωση του δημόσιου τομέα, η εισαγωγή κανόνων παραγωγικότητας, μείωσης της σπατάλης, εξορθολογισμού [... επίσης] ανήκει στα 'ταμπού' της σοσιαλιστικής ιδεολογίας».

Από την πολεμική αυτή αφετηρία και με έμφαση στις κεντρικές έννοιες της συλλογικότητας και της αναδιανομής, ο συγγραφέας αναλύει τις κοινωνικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, επισημαίνει την υποθήκευσή τους από το δημόσιο χρέος που γέννησαν οι «κοινωνικές πολιτικές επί πιστώσει», τη διαβρωτική κοινωνική επίδραση των ελλειμμάτων και του πληθωρισμού, τη συνεχή αύξηση των δαπανών κοινωνικής προστασίας, που το 2003 είχαν φθάσει στο 27,7% του ΑΕΠ –με την προσθήκη όμως ότι το μεγάλο όγκο, το 92% περίπου, απορροφούσαν οι συντάξεις–, την καλύτερη στόχευση της περιόδου 1996-2004, όπου «η ισορροπία (...) έγειρε προς γενικευμένα μέτρα που κάλυπταν κυρίως ευρύτερες κοινωνικές ομάδες», τη διατήρηση, παρ' όλα αυτά, μεγάλων ανισοτήτων. Κοινή αδυναμία των πολιτικών όλης της περιόδου, διαπιστώνει, ήταν ότι «υπάκουαν στη λογική του σύντομου ορίζοντα (short-terminism)», αλλά και σε λανθασμένες αντιλήψεις, όπως ότι άλλα κενά πολιτικής «μπορούν να αντισταθμισθούν με αυξημένες δαπάνες στο κοινωνικό πεδίο». Και καταλήγει σε απαισιόδοξα συμπεράσματα για το μέλλον, για μια σειρά λόγους μεταξύ των οποίων και η δημογραφική προοπτική: Η αυξητική τάση των συνταξιούχων σε σχέση με τους εργαζόμενους «δεν επιτρέπει την προσδοκία ότι η

αύξηση των κοινωνικών δαπανών θα συνεπάγεται βελτίωση της συνολικής ανισότητας και της φτώχειας (...) Η σταθερότητα, αν όχι η επιδείνωση, είναι το πιο πιθανό αποτέλεσμα.» Η κατάκτηση του Κοινωνικού Κράτους απαιτεί επενδύσεις, αλλά σήμερα η «συλλογική διάσταση» υποχωρεί συστηματικά. «Το αδύναμο Κοινωνικό Κράτος δεν έχει τα αίτιά του στην παγκοσμιοποίηση ούτε στην ΕΕ. Τα έχει στην άρνηση της κοινωνίας να στηρίξει το κόστος υλοποίησής του, στην αντιφατικότητα της σοσιαλιστικής πολιτικής (...), στην άρνηση ακόμα των στρωμάτων εκείνων που στη δεκαετία του 1980 πέρασαν από τα χαμηλά στα μεσαία πεδία να λειτουργήσουν για 'τους κάτω' με τον ίδιο τρόπο που στηρίχθηκαν αυτοί κάποτε.»

Όσον αφορά την ανάπτυξη τέλος, στο βιβλίο επισημαίνεται ότι από την παλαιότερη ουτοπική βολонταριστική αντίληψη, σήμερα έχουμε μετατοπισθεί στο άλλο άκρο: την απουσία προβληματισμού και πολιτικών, σε αντίθεση με τις χώρες που έχουν αναπτυξιακή στρατηγική και με την ίδια την ΕΕ που διαμορφώνει πολιτικές στην έρευνα και την ανάπτυξη, για την ενίσχυση της ενσωμάτωσης νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, για τη δημιουργία τεχνολογικών υποδομών, κίνητρα για ειδικές τεχνολογίες (εξοικονόμηση ενέργειας, αντιρρύπανση). Στην Ελλάδα «τα κίνητρα, φορολογικά ή επιδοματικά, λειτουργούν ισοπεδωτικά, χωρίς διάκριση, είτε πρόκειται για νέες τεχνολογίες, είτε για γήπεδα γκολφ» (...) Η κρίσιμη έννοια της διαρθρωτικής αλλαγής έχει ισοπεδωθεί και ταυτιστεί με την έννοια της ιδιωτικοποίησης, της απελευθέρωσης των αγορών προϊόντων, εργασίας και υπηρεσιών.» Στο πλαίσιο αυτό αναλύονται οι υστερήσεις της ελληνικής οικονομίας στην ανταγωνιστικότητα, οι χαμηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης στους κλάδους παραγωγής εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών με την εξαίρεση του τουρισμού, η αδυναμία της ελληνικής επιχειρηματικότητας να ανταποκριθεί στις βελτιωμένες συνθήκες που δημιουργήσε η ένταξη στην ΟΝΕ και η άρση των μακροοικονομικών ισορροπιών. Η ανάπτυξη στην Ελλάδα παρέμεινε «κρατικογενής» και «κατασκευαστικογενής»: η επιβίωση και η κερδοφορία του παραγωγικού συστήματος στηρίχθηκε περισσότερο στην κρατική προστασία, όχι στην τεχνολογία, το μέγεθος, την ποιότητα, τη δικτύωση. Πολύ μεγάλο μέρος των επενδύσεων συνδέεται με κατασκευές κάθε μορφής και όχι με ανταγωνιστικές δραστηριότητες. Οι πόροι που εισέρρευσαν από τα διαρθρωτικά ταμεία της ΕΕ επέτρεψαν ένα σημαντικό άλμα τις χώρες στις υποδομές ιδίως, η επίδραση των επενδύσεων αυτών όμως στην παραγωγικότητα της συνολικής οικονομίας μένει ακόμα να φανεί. Η είσοδος των μεταναστών αντισταθμίζει τις δυσμενείς συνέπειες της γήρανσης, κινδυνεύει όμως, με τη φθηνή, ανειδίκευτη εργασία που προσφέρουν, να προσδιορίσει ένα παραγωγικό

πρότυπο χαμηλής εξειδίκευσης – και εισοδημάτων. Στις πολλαπλές υστερήσεις πρέπει να απαντήσει η ίδια η πολιτική «με προγραμματικό σχεδιασμό στο επίπεδο της εκπαίδευσης, των επενδύσεων, της τεχνολογίας, της βιομηχανικής-παραγωγικής οργάνωσης, της ποιότητας, και πάνω απ' όλα με μια ριζοσπαστική αναδιάρθρωση ενός πολλαπλά προβληματικού δημόσιου τομέα», συνοψίζει ο Τάσος Γιαννίτσης.

Όσα αποσπασματικά προηγήθηκαν αδικούν ίσως τη βασανιστική αναλυτική/συνθετική προσπάθεια του συγγραφέα, οπωσδήποτε το εύρος του στοχασμού του. Ελπίζω να έγινε τουλάχιστον προφανής η χρησιμότητα του βιβλίου. Η πρόθεσή του αποτυπώνεται στην καταληκτική φράση: «Η πολιτική ως δράση 'του εφικτού' σημαίνει αυτό που στη μαρξιστική ορολογία χαρακτηρίστηκε ως μετατροπή της ιστορίας από 'ιστορία-καταναγκασμό' σε 'ιστορία-επιλογή'».